

Paár Ádám

A lelkiismeret és a politikai etika

Helmut Schmidt gondolatai a német politikáról

A hazai alkotmányozási folyamat küszöbén nem érdektelen a kérdés, hogyan látja az alkotmány szerepét és az alkotmányos értékek hierarchiáját egy nyugat-európai



gondolkodó. Helmut Schmidt, napjaink legnépszerűbb német politikusa, a Die Zeit című lap szerkesztője megérte a Harmadik Birodalom összeomlását és a Német Szövetségi Köztársaság megszületését, a szociális piacgazdaság megteremtését és a német újraegyesítést. Volt hamburgi szenátor (1961-1965), a szövetségi kormányban védelmi

miniszter (1969-1972), gazdasági és pénzügyminiszter (1972-1974), majd kancellár (1974-1982). Bár az 1980-as évek közepe óta nem játszik aktív szerepet a politikai életben, ma, kilencvenkét évesen is figyelemmel követi azokat a tendenciákat, amelyek a világban és pártjában, a Németországi Szociáldemokrata Pártban zajlanak. Schmidt a német szociáldemokrácia prominens képviselője, de eszmei és politikai meggyőződéstől függetlenül tisztelet övezi a mai Németországban. Olyan értelmiségi, akinek hazájában és annak határain kívül egyaránt adnak a véleményére.

A *Nyugállományban* címmel 2008-ban megjelent könyv személyes élmények és világnézeti állásfoglalások, történelmi, politikai és kultúrfilozófiai elmélkedések füzérének tekinthető. Schmidt olyan problémákról értekezik ebben a könyvben, amelyek nemcsak a német, hanem a magyar olvasók számára is tanulságosak

lehetnek. A német Alaptörvény (*Grundgesetz*) szerepéről szóló tézisei zsinórmértékül szolgálhatnak az újonnan megszülető magyar alkotmány értékelésében is.

Az alkotmány a politikai rendszer „lelke”, ezért nem csoda, hogy Schmidt hosszan foglalkozik az Alaptörvénybe foglalt értékekkel. A szerző egyik fő tézise, hogy a német társadalomnak 1945-ig nem voltak demokratikus tradíciói, és a németek tanulás útján jutottak el a demokráciához. Ennek a nagy vállalkozásnak – a németek demokráciára nevelésének – volt részese Schmidt, aki a Wehrmacht nem politizáló katonájaként maga is ifjonti fejjel szembesült azzal a „kihívással”, amelyet a demokrácia jelentett. A demokráciára nevelés elsődleges eszközének, az Alaptörvénynek a megszületése és elfogadása jelentette a német történelem autoriter hagyományainak szimbolikus lezárását.

A magyar társadalom húsz éve tanulja a felelősségteljes demokratikus politizálást, a jogállam és a piacgazdaság intézményeinek működ(tet)ését és ellenőrzését, valamint a politikai elit kontrollját, és számos jel utal arra, hogy a tanulás még nem ért véget. Ebben a helyzetben azokhoz a nyugati gondolkodókhöz kell fordulnunk, akik maguk is végigélték saját országukban a demokratikus kultúra kibontakozását, és hitelesen képesek szólni a folyamat nehézségeiről. Mindaz, amit Schmidt az alkotmányról, a jogok és kötelességek viszonyáról, a politika morális alapjáról és a politikai lelkiismeretéről ír, különösen aktuálisan cseng a mai Magyarországon.

Értékek, jogok és kötelességek a bonni Alaptörvényben

Az alkotmányozási folyamatok során mindig nagy vitát vált ki a kérdés, hogy a készülő alkotmány milyen értékekre hivatkozzon, milyen értékrendszerből vezesse le a jogállamiságot. Bár Németország keresztény gyökereihez kétség sem férhet, mégsem a kereszténység önmagában, hanem a zsidó-keresztény etikából levezetett, de a más világnézetet valló polgárok számára is elfogadható emberi méltóság sérthetlenségének értéke került bele az 1949-ben elfogadott bonni Alaptörvény 1.

cikkelyébe. Schmidt utólag is helyesli ezt a döntést, ami egy szociáldemokrata politikustól talán nem meglepő, de az érvelés túlmutat az ideológiai állásfoglaláson.

Schmidt a döntés helyességét azzal indokolja, hogy az emberi méltóság sérthetetlenségéből közvetlenül levezethető valamennyi alapjog, a jogállam és a szociális állam elvei, olyan értékek, mint az igazságosság és a béke, valamint a politikusok felelőssége vonása.

Ez utóbbi fontos szempontot képvisel, mert Schmidt hangsúlyozza, hogy a politikusokra ugyanazok az erkölcsi elvek vonatkoznak, mint a társadalom többi tagjára, a politikusi morálhoz pedig nincsen szükség a vallási alapra való hivatkozásra. Schmidt a könyvében reflektál a nagy vallási rendszerekre, és arra törekszik, hogy megállapítsa a választóvonalat a vallási és a világi etika között, miközben elfogadja a vallás fontosságát az emberi életben és kultúrában, és nem tagadja a világi etika vallási gyökereit sem. A vallások szent könyvei és a bonni Alaptörvény közötti döntő tartalmi különbségre hivatkozik, amely szerint – bár mindkét szövegtípus feladata egy közösség etikai alapelveinek meghatározása, a közösség kohéziójának megteremtése –, a szent könyvek jórészt az egyén kötelességeit tartalmazzák, míg az Alaptörvény csak az egyén jogaival foglalkozik, és alig szól a kötelességekről.

Schmidt a német történelem sorsfordulóival magyarázza ezt az aránytalanságot: a német történelemnek nem voltak, mert nem lehettek demokratikus tradíciói, hiszen a német nép 1945-ig túlnyomórészt autoriter politikai rendszerek keretei között élt, amelyek az egyént alávetették az államnak. Az államnak való alárendelődést, a felsőbb hatalmak parancsainak ellenkezés és zokszó nélküli elfogadását az evangélikus államegyház Luther óta következetesen képviselte, egészen a náci rendszerig és a világháborúig, amikor először került szembe tömegesen a vallásos lelkiismeret a kötelességteljesítés parancsával (Schmidt katonaélményein keresztül érzékelteti az állampolgári meghasonlás folyamatát és mértékét). A náci múlt után

szükségszerű volt, hogy 1949-ben, az Alaptörvény elfogadásakor a „mérleg átbillent” a jogok oldalára.

Hasonló folyamat ment végbe a rendszerváltás utáni Magyarországon is. Számunkra azért is fontos Schmidt írása, mert az egyén és az állam viszonyának általa vázolt fejlődése részben tükrözi a magyar társadalom és az állam viszonyának alakulását. A magyar társadalom 1989-ig éppoly kevésbé ismerte a valóban működőképes demokráciát, mint a német társadalom (viszont, ellentétben a német társadalommal, a kapitalizmus szabályrendszerét is csak kezdetleges formájában sikerült elsajátítania).

A magyar társadalom államhűsége azonban részben más forrásokból eredt, mint az 1945 előtti német állampolgároké. A Kádár-rendszerben a magyar társadalomba beivódott a gondoskodó állam iránti lojalitás – azzal a különbséggel a német történelmi helyzettől, hogy a magyar társadalom ezért nem kívánta cserébe a köteleességek pontos meghatározását, csupán az állam által kötelezően biztosítandó jogokra tartott igényt.

Az 1989-es Magyarországon az alkotmányozók elmulasztották a jogok és köteleességek, felelősségek megbomlott egyensúlyának a helyreállítását. Schmidt mondatai akár Magyarországra is vonatkozhatnának, noha a szavak egyértelműen a 2000-es évek német társadalmára vonatkoznak: *„Iskoláinkban és egyetemeinken, az újságírásban és a politikában sok szó esik a jogokról és igényekről, amelyeket az egyén az állammal szemben támaszt, miközben az egyén, az állampolgárok felelőségéről családjukkal, cégükkel, a társadalom egészével, a nemzettel és az állammal szemben alig hallani”* (343.o.).

Schmidt hangsúlyozza azt is, hogy a német társadalom még kevesebbet foglalkozik a szomszédos nemzetekkel kapcsolatos felelősséggel: ez olyan követelmény, amelyik nemhogy a magyar vagy a közép- és kelet-európai, de még a nyugati világ

nagy részében is ismeretlenül és idegenül csenghet. A német demokratikus kultúrát, különösen a német elit mentalitását azonban mélyen jellemzi a felelősségnek ez a kiterjesztett értelmezése, a szomszédokért viselt felelősség.

Schmidt mindig hangsúlyozza, hogy a németeknek együtt kell élniük a náci múlttal – ezért a németeknek nagyobb a felelősségük Európa sorsában, mint más nemzeteknek. Annyi bizonyos, hogy ez a mély, határokon átnyúló morális küldetéstudat még távol áll a magyar közvélemény és a politikai elit felfogásától. Magyarországon aligha merül fel akár az elitben, akár a társadalom széles rétegeiben, hogy az országnak felelőssége van a szomszédos nemzetekért. Idehaza a szomszédok iránt megnyilvánuló felelősség jobb esetben is a határon túli magyar közösségekre korlátozódik. A szomszédosságpolitika egyoldalúan, jórészt csak kisebbségpolitika formájában játszik szerepet a magyar közéletben. Az uniós soros elnökség révén jó alkalom nyílik arra, hogy Magyarország – legalább időlegesen – felelősséget vállaljon a szomszédos országokért (is).

A politikai elit és a lelkiismeret

Schmidt a demokrácia győzelmét látja abban, hogy 1945 után az állampolgárok és a politikai vezetők tettei egyazon erkölcsi megítélés alá estek, szemben a korábbi politikai rendszerekkel, amelyek feltétlen államhűséget vártak el a polgároktól, indoklás nélkül. Az 1945 utáni német demokratikus fejlődés óriási vívmánya volt, hogy a szembenálló politikai erők – jobb- és baloldaliak – közösen elvetették az állam felsőbbségének régi tézisének.

A szociáldemokrata Schmidt a kereszténydemokrata Richard von Weizsäcker köztársasági elnökre hivatkozva elutasítja, hogy a polgárok a mindenkori kancellár szavait kinyilatkoztatásként értelmezzék. A kormány nem az igazság birtokosa, és nem is feladata, hogy az igazságot képviselje, vagy arról győzze meg az állampolgárokat. A kancellár és a kormány felett áll az Alaptörvény, amelyik a

legfőbb erkölcsi mérce a világi német demokráciában. A kormány egyedüli feladata a jogállam és a szociális állam érvényesítése, védelme és bővítése.

Schmidt szerint a német politikusoknak alá kell vetniük magukat az Alaptörvénybe foglalt alapjogoknak, különösen az emberi méltóság sérthetetlenségéről szóló 1. cikkelynek, mert *„a kormány csak itt kereshet támpontokat, nem máshol”* (363. o.). Ezzel a felfogással Schmidt közelíti egymáshoz az állampolgárt és a politikust, mert mindkettőjükre azonos erkölcsi elvek vonatkoznak, és az Alaptörvényt emeli a politikai osztály fölé. A joguralomnak ez a szilárd elképzelése még távolról sem épült be a magyar állampolgárok és politikai szereplők mentalitásába.

Lehet, hogy a német állampolgárok sem tisztelik olyan mértékben az Alaptörvényt, mint ahogyan azt Schmidt írása alapján gondolhatjuk, de Magyarországon az alkotmány ismerete és tisztelete még inkább ismeretlen jelenségnek számít. Az elv, miszerint a politikai szereplők szolgálják az alkotmányos berendezkedésnek, nem tud érvényesülni a magyar társadalom hiányos állampolgári kultúrája következtében.

A magyar állampolgárok nem szembesítik az elitet az alkotmányos elvekkel, mert többségében maguk sem ismerik és tisztelik a Magyar Köztársaság Alkotmányát. Állampolgári és politikai tudatosság nélkül aligha valósítható meg a politikai szereplők tevékenységének hatékony ellenőrzése. Az alkotmányok csak akkor képesek tisztelet kiváltani, ha az alkotmányba foglalt értékekkel kapcsolatban konszenzus érvényesül a politikai osztály tagjai között.

Hiszen az alkotmányok minden korban és társadalomban egy szociológiai kisebbség, a politikai elit művei – még akkor is, ha a megalkotói természetesen a nép, a nemzet egészének közös vívmányaként, a nemzeti történelem betetőzéseként értékelik –, ezért az alkotmány értékeinek társadalmi elfogadottsága leképezi az elit iránti lojalitás mértékét. A rendszerváltástól eltelt húsz év története megmutatta, hogy

a magyar társadalom egyáltalán nem lojális az elithez, és nem hisz a politikai osztály uralmának jogosságában.

Németországban azonban a háború után kiformalódó új német elit tagjai, az Alaptörvény megalkotói a társadalom minden részében tiszteletnek örvendtek, mert egy kataklizma – Németország világháborús veresége – teljes tabula rasát kényszerített ki a társadalomban és a politikai osztályban. A különböző ideológiai táborok kénytelenek voltak megegyezni a közös értékekben, nem térhettek vissza annak a weimari köztársaságnak a kvázi polgárháborús állapotai közé, amelyben a politikai pártok, irányzatok értékeik alapján mereven elkülönültek egymástól. A háború utáni német elit kollektív bölcsességét utólag igazolta, hogy a demokrácia szilárd maradt az 1970-es évek szélsőbaloldali terrorhulláma ellenére is.

Természetesen Schmidt nem gondolja azt, hogy az Alaptörvény vagy a demokratikus intézmények mindenre orvosságot jelentenének – ezért helytelennek tekinti a polgároknak azt az érzelmi reakcióját, hogy minden problémára az Alaptörvénytől várnak választ, mindent annak módosítása révén akarnak orvosolni, és ezzel „koptatják” a legfőbb jogi normát. A demokratikus intézmények csak kijelölik a politikai cselekvés határait, de végső soron a politikus – és minden ember – önmaga bírója: a lelkiismeret nem helyettesíthető egyetlen intézménnyel sem. Ezt fontos hangsúlyozni, mert Magyarországon a közvélemény hajlamos minden problémának a megoldását az intézményektől várni, és maguk a politikai szereplők is elfeledkeznek a lelkiismeret közéleti szerepéről.

Mindez persze történelmi szempontból nézve nem véletlen. Magyarország történelmében 1989-ben adatott meg először a valódi parlamentáris demokrácia gyakorlásának a lehetősége. A politika világa évszázadokon keresztül, néhány év (1945-1948) kivételével egészen 1989-ig olyan idegen és zárt világnak számított az állampolgárok számára, amelyet az „úri huncutság”, a politikusi betyárbecsület szabályai működtettek. Az állampolgári tudatosság hiányában a közvélemény ma is

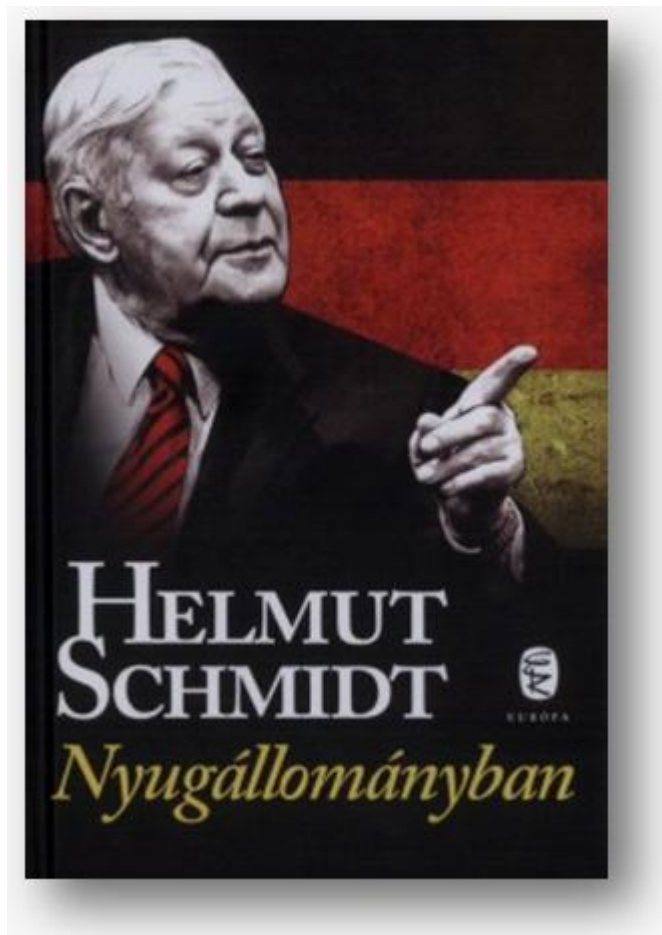
hajlamos a kettős mérce elfogadására: más-más erkölcsi elvek vonatkoznak a „magánemberek” és a „politikai elit” világára.

Ez a „mi” és az „ők” leképeződése, a „társadalom” és az „elit”, az „alul lévők” és az „urak” szembeállítás, amelyik talán a legnagyobb érzelmi gátja a parlamentáris demokrácia működtetésének. Schmidt azonban leszögezi, hogy a lelkiismeret a demokráciában egységes és oszthatatlan.

Schmidt gondolatai a politikai etikáról és a lelkiismeretről aktuálisan csengenek a magyar társadalomban. A bizalomhiány a legnagyobb akadálya annak, hogy a nyugati állampolgári kultúrának megágyazó polgári mentalitás elterjedhessen. A magyar állampolgárok nem bíznak az elitben, és nem érzik úgy, hogy befolyással lehetnének a politika világára.

Az alkotmányos értékek lennének hivatottak betölteni a legfőbb erkölcsi bíró szerepét, de ezek sem élveznek bizalmat. Schmidt könyvéből egy más világ tárul elénk: noha a szerzőtől mi sem áll távolabb, mint a német társadalom és politika idealizálása, és mindig figyelmeztet a németek felelősségére Európa sorsában, de a német társadalom 1945 után képes volt tanulni a történelemből.

A Méltányosság Politikaelemző Központ álláspontja szerint a Schmidt által támasztott szempontok, a keresztény kultúrkörben mélyen gyökerező emberi méltóság sérthetlenségének mint legfőbb kontrolltényezőnek, valamint a jogok és kötelességek egyensúlyának a figyelembevételére hozzájárulhat(na) az alkotmányozás folyamatához, és egy új állampolgári kultúra megalapozásához. Már amennyiben az alkotmányozók nemcsak a magyar, hanem a nyugati történelem gazdag tapasztalati anyagából is kívánnak meríteni.



Helmut Schmidt
Nyugállományban

Budapest, 2010. Európa Könyvkiadó